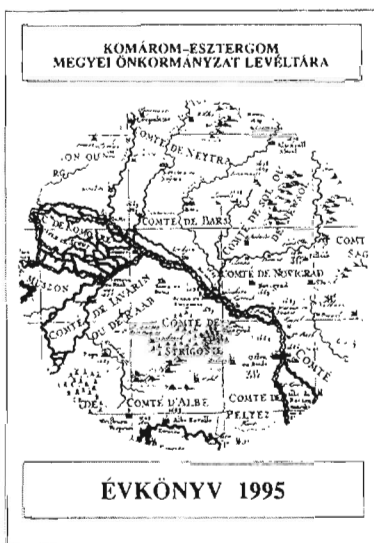

Hernádi Miklós

Volt-e zsidó-magyar fejezet?*

A címben feltett kérdés nem teljesen korrekt, mert mindnyájan tudjuk: *volt* a zsidó-magyar együttélésnek olyan fejezete (és nem is a magyar fél végső szorultsága miatt), amelyben a zsidó fél sokkal jobban érezhette magát, mint addig vagy mint azután, és a magyar féllel egyenrangú teljesítményt helyezhetett el a közös haza hombárjában. A dualizmus korszaka volt ez (1867–1918), amelyet R. L. Braham a magyarországi zsidóság „aranykorának” nevez, de amely még színmagyar mértékkel mérve is – netán a zsidó hozzájárulás jóvoltából is? – az ország újkori történetének legbékésebb, legkonszolidáltabb szakasza. (Külön pikantériája a jelen szempontjából ennek a korszaknak, hogy zsidó cselekvői – mivel érdemleges közhivatalt nem tölthettek be – semmiképpen nem vádolhatók az ország trianoni megcsonkításával.)

Nem teljesen világos azonban, hogy a korszak zsidó cselekvőit (akik közt kaftános haszidokat éppúgy találunk, mint atillás magyarkodókat) öndefiníciójuk szerint csoportosítsuk-e, vagy valaminő történettudományi klasszifikáció szerint. Egyáltalán: kiragadható-e, mondjuk, a zsidó jótevénytudás a kor egész karitatív üzeméből, és ha igen, az adományozó vagy a kedvezményezett zsidó volta szerint-e, vagy be kell

érnünk a lapidáris megállapítással: a zsidók is derekasan kivették részüket a szegények, betegek, diákok, koplaló művészek stb. felkarolásából? A kérdés meglehetősen gyakorlati, és mai relevanciájú. Nemrégiben fejkvarásba torkollott a *Zsidóság a magyar festészetben* munkacímű kiállítás megtervezése, mert senki sem tudta biztosan, a festők vagy az ábrázolt figurák legyenek-e benne zsidók. Netán a képek tulajdonosai? Egykori megrendelői?

De épp ekkora bizonytalanság övezi a kor zsidóságának magyar titulását is. Még az antiszemita is opportunusan tágra nyitja a magyarsághoz való tartozás kapuját, amikor arról szónokol, hány Nobel-díjast adott az áldott magyar rög a nagyvilágnak. A zsidóság befogadottsága azonban korántsem volt teljes, teljesen ön-

kéntes, hát még lelkes azokban az évtizedekben (tegyük hozzá, hogy maguk a befutottabb zsidók is idegenkedtek libatollas hitsorsosaitól) – és még ezt a befogadottságot is kis híján elfújta a náciizmus szele.

A lábukat itt már a XVIII. században megvető, vagy csak a XIX. században idevándorló zsidó családok azonban – mai terminológiával – emberi jogaikban feltétlenül előbbre rúkolhattak, mint Galícia gettószerű *stetl*-jeiben. Noha Magyarország Ausztria vagy Németország felől tekintve bugrisország volt, és ma is az, a Kelet felől elindult zsidók mégis hajlamosak voltak itt megtelepedni, mégpedig nem csupán a korlátlan tünő piaci lehetőségek miatt, hanem a ritkán emlegetett *politikai* konstelláció miatt is, amely a szlovák–román–szerb nemzetiségi dagály közepette magyarságnövelő elemmé, értékes szövetségessé tette a zsidóságot. Az „asszimilációs ajánlatot” (Karády Viktor kifejezése) még azon az áron is érdemes volt megragadni, hogy az ember csak a *Pester Lloyd* közvetítésével hörpölhetett az oly nagyra tartott, német nyelvű kultúrából.

1995. május 12-én Esztergomban, *A zsidóság szerepe a magyarországi polgári fejlődésben (XIX–XX. század)* címmel konferenciát rendeztek, amelynek anyaga igen sok helybeli támogató (köztük keresztény vallási szövetségek) jóvoltából, a Komárom–Esztergom Me-

* *Évkönyv 1995*. Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat levéltára, 1995.

gyei Önkormányzat Levéltárának 1995. évi *Évkönyve*ként, Csombor Erzsébet szerkesztésében, most nyomtatásban is megjelent. A város és a megye előljárójának megnyitójával, valamint levéltári dokumentumok fotóival és három érdekes helytörténeti munkával kiegészített konferenciáikat új szakaszt nyithat a vonatkozó történettudományi kutatásokban, mert most már megfelelő árnyalatossággal tárul elének ez a fontos téma, illetve immár a vonatkozó kutatások belső vitája is megjelenik (Gerő András előadásában), ami a valóban tudományos megközelítést elérhető közelségbe hozza.

A korszak zsidó-magyar együttélése föl-fölbukkant számos folyóirat-különszámban, történeti vagy ideológiai kiadványban. Például a hollandiai Mikes Kelemen Kör *Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról* című, 1989-es, de 1987-es anyagot tartalmazó kötetében. A monarchiabeli boldog békeidők nosztalgiahullámán is felúszott néhány populárisabb, sematikus kiadvány. A munka nagyja azonban kétségtelenül hátravan.

Első helyen említem azt a három helytörténeti előadást, amelyet a szerkesztő a házigazdák illedelmességével a kötet végére helyezett. Ortutay András a megye legnagyobb adófizetői (virilisei) között tallózott, különös tekintettel a zsidó adózókra. Ifj. Gyüszli László Hunyadi Imre kutatásaiból kiindulva tartott hosszabb előadást a tatai és tóvárosi zsidóság polgárosodásáról, illetve a környék polgárosításában betöltött szerepéről. Ez a vidék kongeniális volt a zsidóság számára. Mind az Esterházy-uralom, mind az érsekség tá-

mogatta a növekvő számú zsidó lakosságot. Ha az egyik nem, mint például egy iskola célú épületbérlet esetében az Esterházy család, akkor az érsekség járt közben. Bencze Cs. Attila a XIX. század utolsó harmadának helyi sajtóját fésülte át a helyi zsidó polgárságra vonatkozó híradásokat összegyűjtve, s belőlük a tartalomelemzés módszerével – sajtótörténetileg is tanulságosan – a helyi zsidóság tényleges elfogadottságára következtet.

A legsúlyosabb és legterjedelmesebb előadást *Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon* címmel Karády Viktor tartotta. A diákfejjel, 1956 végén emigrált Karádyt jó sorsa Pierre Bourdieu közelébe sodorta, akinek a társadalmi előnyök felhalmozódásáról és újratermelődéséről szóló elméletét teljes mértékben elfogadta, miközben a francia szociológia és etnológia klasszikusainak, Durkheimnek, Maussnak a kritikai szövegkiadásaival is pótolhatatlanná tette magát odakint. A magyar zsidóság akkulturációs teljesítményével, az oktatásban való bőszt részvételével, kikeresztelkedésével, vegyes házasodásával, névmagyarosításával stb. még odakint kezdett el foglalkozni, vagy húsz éve, mint a kulturális tökefelhalmozás típusos esetével. Azóta itthon valószínűs iskolát teremtett, hiszen a magyar belhonos történettudomány előtte nemigen élt a társadalomstatistikai adatok szociológiai szemléletű feldolgozásával mint munkamódszerrel.

Karády mindenekelőtt azt fejtette, mi szolt az ellen, hogy az itt megtelepedő zsidóság a polgári modernizáció hajtómotorja legyen. Először is vallásos életének hagyományokra állíttottsága, az-

után társadalmi (öntudatosan vállalt) különállása, végül pedig gazdasági tevékenységének prekapitalista, közvetítői jellege. De mivel többségében ún. „stratégikus emigráció” útján érkezett a Magyar Királyságba, ami pozitív szellemi erőt jelent, pusztán *mobilitása* bizonyult – vállalkozókedv és képesség formájában – döntő tényezőnek. E mobilitási tőkének volt a része például bizonyos gazdasági kapcsolatháló, a pénztőke mozgathatósága (birtokban, ingatlanban le nem kötött volta), a résztvevőket egymáshoz fűző bizalom, gazdasági racionalitás és piacismeret, alku- és tárgyalási készség, melynek kemény magját – fejtegeti Karády – „a hozott többnyelvűség (német–jiddis–héber stb.) és a nyelvtanulásra való hajlandóság, lágy elemét a vallási hagyomány táplálta zsidó beszéd-, önkifejezési kultúra képezte”.

Azért idéztem szó szerint ez utóbbi megfontolást, mert – kivételesen – ellenkezést kell bejelentennem. Az Osztrák–Magyar Monarchiának szinte minden pontján multilingvális emberek éltek; a pápai zsidó boltos semmivel sem volt nagyobb nyelvtelenség, mint a temesvári görög bordélyos vagy a pulai morva bordélyos. Ami a specifikusan zsidó „beszéd- és önkifejezési kultúrát” illeti, nem ismerem ilyent, hacsak Karády Viktor nem a mediterrán gesztikulációra, márpedig nyilván nem arra céloz. Ha a Talmud kérdeve-kifejtő nyelvezetere gondol, a katekizmusokban az is megelleli párját. Talán a pszichoanalízis (korántsem zsidó) önfeltárási nyelvhasználatát vetíti vissza, de ezt is indokolatlanul, mert emlékeztet, hogy a túlnyomórészt zsidó pácienseknek milyen ellenállásába ütközött ez a nyelvmodor.

Mindenesetre a zsidó vállalkozókedv kemény szociológiai tényezője volt a válogatás nélküliség, a versenytársak alulkínálása és a saját alulfogyasztás. Egyszerre fokozta a modernizációs részvétel nyomatékát az itteni zsidóság integrációs szintje, illetve jelentős népességszáma. A konkurenciát pedig az mérsékelte, hogy az úri keresztény osztályok jórészt (államilag) védett munkakörökben tevékenykedtek.

Ami a szellemi élet modernizációjában betöltött zsidó szerepet illeti, itt Karády Viktor – seregtény és adat sugallatára – valóságos munkamegosztást regisztrál „a zsidó *közvetítők* (előadók, kritikusok, népszerűsítők) és a nem zsidó eredetű *alkotók* között”. Példáinak jó részét az egykorú zenei életből veszi. Ausztriában különösen nem állná meg a helyét ez a séma (Mahler, Schönberg!), de a századelő népdalgyűjtő párosa, Bartók és Kodály mellett is ott találjuk kezdetben Molnár Antalt, aki zeneszerzőként sem maradt el Kodály mögött. Wagner emlékezetes antiszemita cikke óta szokás a primér kreativitást a zsidó értelmiségiektől megtagadni; a probléma csak az, hogy a rangsorokban mindig állásfoglalás tükröződik. Megírható a modern magyarországi festészet története úgy is, hogy abban Perlrott megelőzi Márfy, Berény Szőnyit, és Czóbel vagy Vajda Lajos Egryt. (Nekem történetesen meggyőződés, hogy Márfy, Szőnyi és Egry erősen túlértékelt alkotók.) Exponálható az itt jelzett probléma náci hangnemben is, valahogy úgy, hogy a zsidók természetesen túldulnak a művészetközvetítés területére, ott ugyanis kis munkával lehet kellemes körülmények

között sokat keresni. Tagadhatatlan a rossz zsidó hajlam a nagy árja héroszok lába előtt való fetrenzésre, lásd Nietzsche zsidó hódolóit. De mindezek a meggondolások súlyukat veszítik az igazán nagy formátumú zsidó művészek (Kafka, Chagall stb.), gondolkodók (Freud, Husserl stb.), tudósok (Einstein, Sabin stb.) színre lépésével.

Karády Viktor az asszimilációt mint modernizációs előfeltételt, előkészületet tárgyalja, nem kevés joggal. Köztudott, hogy a név, a nyelv, a viselet megváltoztatása gyors válasz volt a magyar nemesség asszimilációs ajánlatára, s mint ilyen, hasznosként értékelődött, de megvetést is kiváltott: „milyen ember az, aki úgy bújjik ki a régi valójából, mint más az alsójából?” sütetű ítéletekben. (Nem kell mondanom, milyen lánglelkűen ostromozta az asszimilációt az ortodoxia meg az időközben színre lépett cionizmus is.) A zsidó családtörténetek visszatérő motívuma a hagyományokból való fokozatos kivetkezés, a gazdasági–kereskedelmi foglalkozások átváltódása szabad értelmiségi pályákra, továbbá az utódok számának csökkenése. Ezt páratlan társadalomtörténeti ékesszólással örökíti meg Hatvany Lajos nagyregénye, az *Urak és emberek* – a bökkenő csak az, hogy itt sem annyira zsidó, mint inkább európai modernizációs folyamatról van szó, hiszen a Buddenbrook-ház utolsó másfél száz éve is pontosan ilyen stáción át vezetett.

A Karády-előadásnak a mentalitásbeli modernizációról szóló, befejező része egészen virtuóz körültekintéssel vázolja fel a kor zsidó-magyar mindennapjait, el egészen az alkoholizálás vagy a bűn-

elkövetés speciális változataiig, a nyaralási szokásokig vagy a családi interakciók hangneméig. Az olyan imponderabiliákban, mint például a zsidó viccben megtetsző „verbális önreflexiós kultúrában” vagy a szülő–gyermek kapcsolat fesztelen, de nem felelőtlen voltában az előadás tömör kulcsmondatai nyilvánvalóan nem bírhatnak hézagtalan bizonyító erővel. A zsidó polgárság „önreflexiós kultúrájának” színterei, a szalonok, kávéházak, fürdők, csónakházak, bridzspartik stb. érzésem szerint semmivel sem voltak telivéresebb kommunikációs színterek, mint az úri osztályok klubjai, kaszinói, gőzfürdői vagy tarokkpartijai. Mi több, ezek legtöbbjét zsidók és keresztények közösen-vegyesen látogatták. A „fajiság” titkai legtöbbször nem titkok; ahol a jó- vagy rosszakaró „fajt” sejt, ott legtöbbször csupán helyzetek vannak.

Gerő András *Új zsidó múlt* című polemikus előadása a Komoróczy Géza szerkesztette, kétkötetes, *A zsidó Budapest* című antológia (1995-ben adta ki a Városháza és az MTA Judaisztikai Kutatócsoportja) történetetlen dualizmusszemléletét hánytorgatja fel, mondván, hogy az integráció, az egyenjogú mellrendelés ma felsejlő lehetősége semmiképpen nem vetíthető vissza a századvég–századelő Budapestjére, amelynek zsidó lakossága az asszimiláció és disszimiláció kettőségében vergődik mind a mai napig. Azért történetetlen – fejtegeti a kitűnő dualizmustörténész, szerkesztő és frappáns beszélő – az integráció logikáját a múlt század Magyarországon számon kérni, mert a kelet-közép-európai nemzettudatok a veszélyeztetettség vélt vagy valódi lázában fogantak, s ezért minél teljesebb homogenitás-

ra törekedtek, vagyis a nemzetiségektől mindenekelőtt asszimilációt vártak.

A külön zsidó jelenlét föltárása és megörökítése a századforduló Budapestjének intézményeiben emellett bizonyos faji-antiszemita logikáról is árulkodik, állítja Gerő. Az antológia összeállítói bizonyára örömmel vonták egy-egy csokorba a zsidó eredetű építészeket, kabarészínészeket, újságírókat, sportolókat stb., hiszen a kutatómunka sajátja: mindenekelőtt analitikusan elkülöníti tárgyát. A recenziómunka sajátja: mindenekelőtt analitikusan elkülöníti tárgyát. A recenziómunka sajátja: mindenekelőtt analitikusan elkülöníti tárgyát. A recenziómunka sajátja: mindenekelőtt analitikusan elkülöníti tárgyát. A recenziómunka sajátja: mindenekelőtt analitikusan elkülöníti tárgyát.

Az antológia emellett éppen a korszak modernizációs eredményeit semmisíti meg, amikor szakembereket nem elsősorban megtanulható képzettségük szerint szerepeltet, vagy amikor átlép azon a modernizációs vívmányon, amely a vallást, a zsidót is, magánüggvé avatta.

A tömegesen követett asszimilációs út rezonját éppen az adta, hogy a magyar nemzettudat minden liberalizmusa ellenére sem tudott megszabadulni a hovatarthatóságok vagylagos exkluzivitásától:

valaki vagy magyar, vagy zsidó a dolgok közjogi és gyakorlati értelmében – amíg nem asszimilálódik, ha zsidó. Azután azonban már egészen magyar – ismét csak a dolgok közjogi és gyakorlati értelmében. Ez volt a korszak idevágó rezonja, s ezt csakugyan nem érdemes még filológiai vagy várostörténeti okokból sem későbbi keletű emberjogi tartalmakkal utólagosan feltölteni, mely tartalmak azután – az egyenjogú mellérendelődés szellemében – fölösen megengedik, hogy valakinek *ismét* elővegyük a magyartalan csengésű nevét vagy családfáját, hiszen épp zsidókként volnának egyenjogúak, nem magyarokként...

Haraszi György a korszak zsidó mecenatúráját szemlélte ropant anyagismeretre valló előadásában. Az antiszemita megnyilvánulásairól csak legújabban ismert Benedek Istvántól jó volt a következő mondatot olvashatni: a zsidó felsőközéposztály „vallását megőrizve vagy elhagyva magává tette a magyarság nemzeti érzületét, de azzal az *internacionalista többlettel*, ami diaszpóra-hajlamából eleve adódott”. (Az én kiemelésem – H. M.) Lám csak, lehet többletnek is tartani a kozmopolitizmus szörnyű csorbulását... Megtudjuk, alapítói kikötés volt számos, zsidó adományból létrejött gondozó intézetben, hogy a gondozottakat felekezeti megkötés nélkül vegyék fel. A hol részletesen, hol csak utalásokban megjelenített, hatalmas tényanyag reliefbe helyeződött volna, ha valaki (épp Haraszi György volna erre a legavatottabb) összevetné a kor katolikus vagy protestáns adakozásával, örökhagyásával, karitászával. Szükséges továbbá azt is tudnunk, hogy a mecenatú-

ra miként illeszkedett a kor más, nonprofit jellegű, adókedvezményvel védett és bátorított tevékenységei közé.

Varga László, a Fővárosi Levéltár főigazgatója, nemzetközi rangú holocaust-történész ezúttal a századforduló zsidó iskoláztatási adatai között tallózott. Joggal tartja az írni-olvasni tudást a magasabb iskolai végzettség s ezáltal a modernizációba való bekapcsolódás előfeltételének. Értelmetlen módon a zsidóság tömegei közt mért analfabetizmusadatokat egyszer sem minősíti a vizsgált nyelv vagy nyelvek szerint. Amikor a Galíciától mért távolsággal és az urbanizáltsággal hozza összefüggésbe a zsidó írni-olvasni tudás századvégi adatait, akkor minden bizonnyal az *államnyelvről* beszél. Másképpen felfoghatatlan, hogyan lehetett például a máramarosi (ultraortodox) zsidóság 85 százaléka analfabéta 1880-ban. Hiszen a héderben szinte kivétel nélkül valamennyien már 4–5 éves korukban folyékonyan elsajátították a héber nyelvet, az írást is ideértve. És amennyire tudom, ebben a körben a lányok is megtanultak héberül olvasni és írni. Európa zsidósága már a középkorban is azzal tűnt ki *valamennyi* más nép írástudatlan tömegei közül, hogy nem ismerte, nem tűrte az analfabetizmust.

Az adatok korrekciója után már bizvást el lehet gondolkodni azon, mennyire segíti a modernizációba való bekapcsolódást egy államilag nem használt nyelv, a héber folyékony ismerete mint mentális készség még akkor is, ha nem vagy csak később rakódik rá az államilag használt nyelv tudása.